

قانون مدنی ایران

قانون مدنی ایران جزو نادر قوانین مدنی کشورهای اسلامی است که مستقیماً بر مبنای **حقوق اسلامی** استوار شده و تنها قانون مدنی است که در آن قواعد **فقه امامیه** رعایت گردیده است. از سال ۱۳۰۷ شمسی تا کنون نزدیک ۸۰ سال می‌گذرد و قانون مدنی ایران تاکنون به عنوان یک سند ملی و افتخارآمیز فرهنگ اسلامی ایران و قابل ارائه در محافل حقوقی معرفی شده است.

فهرست مندرجات

- ۱ - مقدمه
- ۲ - نحوه شکل‌گیری قانون مدنی
- ۳ - تدوین قانون بر مبنای فقه امامیه
- ۴ - تأثیر نطق مصدق در تدوین قانون
- ۵ - اعضای هیئت تدوین قانون مدنی
  - ۵.۱ - سیدمحمد فاطمی قمی
  - ۵.۲ - حاج سینصر الله تقوی
    - ۵.۲.۱ - تألیفات
    - ۵.۲.۲ - نقطه تاریک زندگی تقوی
  - ۵.۳ - شیخ محمد رضا ایروانی
  - ۵.۴ - شیخ علی بابا فیروزکوهی
  - ۵.۵ - سیدکاظم عصار تهرانی
  - ۵.۶ - سیدمحسن صدر
  - ۵.۷ - سیدمصطفی عدل
    - ۵.۷.۱ - تألیفات
- ۶ - شروع تدوین قانون
- ۷ - کمیسیون دوم
- ۸ - جمع‌بندی
- ۹ - فهرست منابع
- ۱۰ - پانویس
- ۱۱ - منبع

مقدمه

بسیاری از ضوابط حقوق مدنی در حقوق عمومی نیز مورد استناد است و به طور کلی می‌توان گفت: مبنای حقوقی که در قانون مدنی هر کشور منعکس است در همه رشته‌های حقوقی آن کشور بازتاب دارد و در حقیقت معیارها، ضوابط و احکام حقوق مدنی همانند خون در جزء جزء اندامها و گوشه گوشه نظام حقوقی هر کشوری در جریان است و این وظیفه خطیر بر عهده قانون مدنی است که قلب این بدن به شمار می‌آید.

به همین علت است که در همه کشورهای در تدوین قانون مدنی دقت بسیار می‌کنند و برای این منظور از بزرگترین حقوقدانان که بر مفاهیم و معیارهای حقوقی و ارزش‌های آن جامعه و حتی دیگر نظام‌های حقوقی مسلط باشند کمک می‌گیرند و در بسیاری موارد بالاترین مقام‌های کشور بر پیشرفت کار تدوین قانون مدنی نظارت می‌کنند و گاهی این نظارت مستقیم است. به عنوان مثال «ناپلئون بناپارت» برای نشان‌دادن علاقه خود و اهمیت موضوع، در جلسات بحث و مذاکرات حقوقدانانی که مامور در کار تدوین قانون مدنی **فرانسه** بودند حاضر می‌شد و نتیجه کار هیئت مزبور را از کشورگشایی‌های حکومت خود مهم‌تر و موثرتر می‌دانست و چنین هم بود.

نویسندگان قانون مزبور نیز که از هر حیث واجد صلاحیت برای این امر خطیر بودند نه تنها قانون مزبور را بر اساس مبنای حقوقی «رمی - ژرمنی» و ارزش‌های جامعه فرانسه بنیان نهند بلکه از حقوق دیگر کشورها نیز بهره جستند و از جمله به منابع **حقوق اسلامی** و حتی **فقه امامیه** هم مراجعه کردند. به عنوان مثال از کتاب «**جامع عباسی**» تألیف «**شیخ بهایی**» در فهرست منابع قانون مدنی فرانسه نام برده شده است. کار تدوین قانون مدنی فرانسه در سال ۱۸۰۴ میلادی پایان یافت و در سال ۱۸۰۷ قانون مدنی فرانسه رسماً به عنوان «**کد ناپلئون**» نامگذاری شد و این اقدام کار مناسب و به جایی بود.

وقتی قانونی با این دقت تدوین شد بعد از آن با تمام قوا در حفظ تمامیت و قداست آن می‌کوشند و از آن به عنوان یک سند افتخار و میراث ملی حراست می‌کنند و از تغییر و تبدیل در آن حتی الامکان اجتناب می‌نمایند و اگر تحولات اجتماعی نیازهای جدیدی را مطرح کند دیوان عالی آن کشور با تفسیرهای مناسب از همان مواد راحل‌های متناسب با نیازهای روز را **اجتهاد** می‌کنند. به عنوان مثال ماده ۱۳۸۲ قانون مدنی فرانسه که مبنای مسئولیت مدنی را بر «تقصیر» نهاده از زمان ناپلئون یعنی از حدود دو قرن قبل تاکنون هیچ تغییری نکرده، در حالی که نیازهای جامعه در زمینه مسئولیت مدنی دگرگونی بسیار پیدا کرده است و در نتیجه نظریات جدیدی از اواخر قرن نوزدهم و مخصوصاً از اوایل قرن بیستم مطرح شده و دادگاه‌های فرانسه نیز با تفسیرهای عالمانه و متناسب، همه نیازهای پیچیده جامعه پیشرفته‌ای مانند جامعه فرانسه را به خوبی حل کرده‌اند.

در باره قانون مدنی فرانسه و شرح و تفسیر آن صدها کتاب و رساله و هزاران مقاله توسط اساتید طراز اول حقوق این کشور و دیگر کشورها نوشته شده و رویه قضایی این کشور

در دهه‌ها مجلد، پشتوانه نظری و عملی ذوقی‌نظری را به وجود آورده‌اند که در سرتاسر **جهان** مورد استفاده است و همین استحکام و متانت و دوام و ثبات حقوقی که در نظام حقوقی فرانسه به وجود آمده باعث شده که این کشور یکی از اقطاب و بلکه بزرگترین قطب حقوقی جهان باشد و بیشتر قوانین مدنی دنیا تحت تاثیر «کد ناپلئون» تنظیم شوند و مراکز علمی، حقوقی این کشور قبله آمل دانش‌پژوهان حقوقی در سراسر جهان باشد.

نحوه شکل‌گیری قانون مدنی

اندیشه تدوین ضوابط و احکام حقوقی جامعه ایران جزء اهداف مشروطه‌خواهان بود و در واقع حتی قبل از **انقلاب مشروطه** نیز اقداماتی در این زمینه صورت گرفته و برای «علیه» سر و سامانی پیش‌بینی شده بود ولی این تلاش‌ها کافی نبوده و بعد از آشوب و به هم ریختگی‌های سیاسی و امنیتی برانگیخته شده از ماورای بحار که منتهی به تغییر حکومت از **قلجار** به **پهلوی** شد، یکی از اقداماتی که در دستور کار حکومت جدید قرار گرفت تدوین قوانین ضروری و مهمتر از همه قانون مدنی بود. ضرورت تدوین قانون مدنی از آنجا بود که دولت وقت قصد الغای «قضاوت کنسولی» (**کابینتولاسیون**) را داشت و مقدمه ضروری آن وجود قانون مدنی مدون و مشخص و پیشرفته و موافق با نیازها و قابل ارائه به جوامع پیشرفته بود و تدوین قانون مدنی یک اقدام اجتناب‌ناپذیر و حساس برای این امر خطیر به حساب می‌آمد.

در اواخر سال ۱۳۰۵ شمسی «علی‌اکبر داور» در ترمیم کابینه «میرزا حسن مستوفی» وزیر عدلیه شد و در همان روز عدلیه تهران را منحل کرد. علی‌اکبر داور فرزند «کر بلایی علی خان خازن خلوت» خزانة داراندرون دربار قلجار بود. علی‌اکبر داور فارغ التحصیل دارالفنون بود و استعداد سرشاری داشت، به طوری که در سن بیست و پنج سالگی از سوی «میرزااحسین خان مشیرالولمه» وزیر عدلیه وقت، مدعی العموم یا دادستان **تهران** شد ولی پس از یک سال خود را نیازمند به ادامه تحصیل دید و به سویس رفت و مدت یازده سال دورهای حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی را همراه با مطالعت در **فلسفه و منطق و تاریخ** و روابط سیاسی گذراند و رساله دکتری خود را تحت عنوان «سقط جنین از نظر پزشکی قانونی» تهیه و برای دفاع تقدیم هیأت رسیدگی کرد. در همین ایام کوتای ۱۲۹۹ **سیدضیاءالدین طباطبائی** و رضاخان اتفاق افتاد و داور منتظر جلسه دفاع رساله خود نشد و به ایران بازگشت و با رضاخان پیمان همکاری بست و ابتدا رییس کل معارف و سپس نماینده مجلس شد. روزنامه «آزاد» را منتشر کرد و حزب رادیکال را تاسیس و در انقراض قلجار و عزل «راحمند شاه» در سال ۱۳۰۴ در **مجلس شورای ملی** نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا نمود. طرح تاسیس مجلس موسسان و حتی تعیین اعضای آن نیز به ابتکار داور بود و سرانجام همان طور که گفته شد به وزارت عدلیه منصوب شد و اصلاحات مورد نظر خود را شروع کرد.

للا عاقلی، باقر، داور و عدلیه، ص ۲۳، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹.

در تاریخ ۲۷ بهمن ماه ۱۳۰۵ یعنی چند روز پس از انتصاب به وزارت عدلیه، داور از مجلس به موجب ماده واحده‌ای اختیارات ویژه برای دگرگون‌کردن وضع عدلیه ایران گرفت و بر مبنای اختیاراتی که گرفته بود با دقت و پشتکار زیاد و صرف وقت مداوم و مذاکره و مصالحه شخصی، افراد با شخصیت و واجد صلاحیت قضاوت را از سراسر ایران جمع‌آوری و با هر پیشنهاد معقول و امتیازی که می‌خواستند در مراتب مختلف قضایی منصوب کرد. وی از «دکتر مصدق» نیز دعوت کرد تا ریاست دیوان کشور را با حقوق ماهیانه «هزار تومان» که از بالاترین حد نصاب حقوق ریاست دیوان کشور نویست و پنجاه تومان بالاتر بود، بپذیرد ولی دکتر مصدق که در آن زمان نماینده مجلس ششم بود این پیشنهاد را نپذیرفت و نمایندگی را ترجیح داد ولی با داور در ارتباط بود و به او مشورت می‌داد.

در اردیبهشت سال ۱۳۰۶ شمسی «علیه» جدید طی مراسمی در تهران به طور «ناقص» شروع به کار کرد و در همان روز رضاشاه برای الغای کابینتولاسیون فرمانی خطاب به «مستوفی الممالک» صادر کرد تا مقدمات آن را ظرف یک سال فراهم کند و چند روز بعد داور وزیر عدلیه، تصمیم ایران را برای لغو کابینتولاسیون به دولت‌های آلمان، ایتالیا، بلژیک، هلند، سوییس و اسپانیا اعلام کرد و خاطر نشان ساخت که این امر یکسال بعد یعنی در تاریخ نوزدهم اردیبهشت سال ۱۳۰۷ محقق خواهد شد. لذا تا آن تاریخ می‌بایست قانون مدنی ایران نوشته می‌شد.

سر انجام بعد از بین‌گذاری عدلیه جدید در تاریخ سه شنبه دهم دیماه ۱۳۰۶ هیأت تدوین قانون مدنی منصوب شد و شروع به کار کرد.

تدوین قانون بر مبنای فقه امامیه

اما چگونه قانون مدنی ایران بر اساس فقه امامیه تدوین شد؟

من در اینجا تاریخ مختصر این واقعیت را می‌نویسم و موضوعی را که نه تنها مردم از آن اطلاعی ندارند بلکه از بین حقوقدانان نیز کمتر کسی از آن با خبر است بیان می‌سازم: رضا شاه سوادى نداشت و احساسات مذهبی او نیز پابرجا نبود. در سال‌های بعدی پادشاهی خود نیز در جهت محدودکردن جلوه‌های اسلامی در فرهنگ ایران نیز تلاش‌های زیادی کرد. داور وزیر عدلیه آن زمان نیز تحصیلات خود را در اروپا به انجام رسانده و از **حقوق اسلامی** بهره‌ای نداشت ولی با این وجود قانون مدنی ایران بر مبنای **فقه اسلامی** و به طور مشخص بر اساس **فقه امامیه** نوشته شد و این امر پدیده بدیعی در تاریخ حقوق کشورهای اسلامی بود و هنوز نیز چنین است. واقعیت امر این است که «داور» در ابتدا قصد داشت با به خدمت‌گرفتن مشاوران اروپایی کار تدوین قانون مدنی ایران را در مسیر اقتباس از قوانین اروپایی قرار دهد. وی در این راه اقداماتی کرده و گروهی را برای این مهم در نظر گرفته بود و در برابر تصمیم او عکس‌العملی هم مشاهده نمی‌شد.

تاثیر نطق مصدق در تدوین قانون

علت تغییر تصمیم او تا حد زیادی مرهون مرحوم «**دکتر محمد مصدق**» است که در آن زمان نماینده مجلس ایران و از شخصیت‌های معروف حقوقی و سیاسی بود. وی در سخنرانی مفصلی که در روزهای هجدهم، بیست و پنجم، و بیست و هشتم خرداد سال ۱۳۰۶ در مجلس ایراد کرد، روش کار داور را مورد انتقاد شدید قرار داد. وی در حالی سخنرانی خود را ایراد می‌کرد که در مجلس آن روز گروه قابل توجهی از علمای مذهبی حضور داشتند. سخنرانی دکتر مصدق - که گاه توسط بعضی از نمایندگان وابسته قطع می‌شد - طولانی بود. در ادامه به بعضی از جملات این نطق که کلاً به بحث ما مرتبط بوده، اکتفا می‌نمایم: وی در سخنرانی خود گفت:

«بنده افتخار می‌کنم و آرزومند بودم که ... یکی دیگر هم پیدا شود وزارت عدلیه را درست کند... اگر ما درست کنیم می‌گویند ایرانی درست کرد و اگر اروپایی درست کرد می‌گویند اروپایی درست کرد... بنده با اصلاحات آقای وزیر موافقم ولی ... ملاحظه فرمایید هر ملتی «عقیده» نداشته باشد آن مملکت کارش زار می‌شود... پس باید مملکت را همیشه اصل اسلامیت حفظ کند فقط. خصوصاً حال که تجدد مابنی اصل است و ما نباید با این اصولی که در جامعه است و به عنوان تجدهای دروغی مملکت را خراب کنیم... من معتقد نیستم که در اصلاحات عدلیه مملکت، چهار نفر مفتش خارجی بیاید... وقتی که چهار نفر مفتش اروپایی آمدند در عدلیه، از دو حال خارج نیست: یا یک ترتیبی می‌شود مثل «موسو پرنی» بی اختیار. یک پولی می‌گیرد و «کد ناپلئون» را ترجمه می‌کند و می‌دهد به دست ما و می‌رود که بنده خیلی بهتر از او می‌توانم ترجمه کنم برای آنکه او فقط فرانسه می‌داند ولی بنده فارسی را هم می‌دانم... و یا اینکه می‌آید اینجا و یک اختیاراتی پیدا می‌کند. اگر اختیار پیدا کند نقض غرض می‌شود.

امروز اعلیحضرت همایونی دستخط می‌فرمایند که کابینتولاسیون ملغاست. البته اسبب افتخار ایرانی را در تمام دنیا و نزد تمام ملل فراهم می‌فرمایند. «کابینتولاسیون» چیست؟ کابینتولاسیون در واقع نظارت یک نفر خارجی است در محاکمه‌ای که بین ایرانی و اتباع خارجی می‌شود... بنده عرض می‌کنم ایرانیتم و اسلامیتم به بنده اجازه نمی‌دهد و بنده را مجبور می‌کند که در یک همچو مجلسی که حجج اسلام نشسته‌اند، نمایندگان محترم مجلس نشسته‌اند و اولاد **فاطمه** و **بیخبر خدا** حضور دارند عقیده خود را به طور آزادانه بگویم و هر کس می‌خواهد، عقیده من را قبول نکند...»

«داور» تمام طول سخنرانی مزبور را به دقت گوش داد و پس از آن به دکتر مصدق گفت که من با شنیدن سخنان شما قانع شدم و تصمیم خود را عوض کردم ما باید قانون مدنی ایران را با اقتباس از فقه اسلام تهیه کنیم.

غیر از دکتر مصدق شخص دیگری که در جهت‌دادن تدوین قانون مدنی به سوی **فقه اسلامی** موثر بود «محسن صدر» (صدرالاشراف) بود. او نیز در منصرف‌کردن داور از روی آوردن به مشاوران خارجی برای تدوین قانون مدنی ایران موثر بود و سرانجام برای تدوین قانون مدنی هیاتی انتخاب شدند که بیشتر ایشان از فقیهان متبحر و دانشمندان واجد

اعضای هیات تکوین قانون مدنی

سیدمحمد فاطمی قمی، **سیدنصرالله تقوی**، **شیخ محمدعلی کاشانی**، **میرزا محمد ایروانی**، **شیخ علی بابا فیروزکوهی** (عالم)، **محسن صدر** (صدرالاشراف)، **سیدکاظم عصار** و **مصطفی عدل** (منصور السلطنه).

این افراد در تخصص خود بهترین‌ها بودند. ذیلاً به طور مختصر خاستگاه، شخصیت علمی و سوابق ایشان معرفی می‌گردد.

← سیدمحمد فاطمی قمی

وی در سال ۱۲۵۲ شمسی در قم به دنیا آمد. پدر او به نام «حاج میرزا حسن» نیز از علما بود. او تحصیلات خود را در قم شروع و در زمینه‌های مختلف از قبیل **فقه**، **اصول**، **فلسفه**، **ادبیات فارسی**، **ادبیات عربی**، **منطق** و **ریاضیات** به اجتهاد رسید و از مدرسین سرشناس شد. در سال ۱۲۸۸ شمسی توسط مرحوم «حسن پیرنیا» وزیر عدلیه وقت برای خدمت دعوت شد و در طول قریب چهل سال خدمت قضایی خود ریاست شعب، یک، دو و چهار دیوان کشور را به عهده داشت و در عین حال عضو شورای ثبت و کمیسیون ترفیع قضایی بود. وی در کنار مشاغل قضایی در مدرسه علوم سیاسی و مدرسه عالی حقوق نیز تدریس می‌کرد و از سال ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ در «دانشکده معقول و منقول» (سلف دانشکده الهیات فعلی **دانشگاه تهران** بود) نیز تدریس کرد.

مرحوم فاطمی عضو موثر و شاید موثرترین عضو تدوین قانون مدنی بود و مواد جلد اول قانون مدنی به انشای او تدوین شد. وی مجتهدی جلیل القدر و منضبط و دانا و عالم و نافذ الکلمه بود و در طول بیست سال اول خدمت خود حتی یک روز مرخصی نگرفت. کم حرف و اهل **عمل** بود. شیوه نگارش او معروف بود و این امر در تحریر مواد جلد اول قانون مدنی به خوبی مشهود است. وی در تدوین «فرهنگ عربی به فارسی کاتوزین» با «شیخ محمدعلی تهرانی کاتوزین» همکاری داشت. از جمله آثار او ترجمه کتب «اسلام و اندیشه‌ها»، نوشته «هانری دوکاستری» بود. که توسط «زغول پاشا» به عربی ترجمه شده بود. مرحوم فاطمی فرزندی نداشت لذا همه ثروت خود را **وقف** ساختن بیمارستانی در شهر قم کرد. این بیمارستان بعداً در تعریض خیابان خراب شد و به جای آن بیمارستان کونکان فاطمی ساخته شد. به علت نقش موثری که در تدوین قانون مدنی ایفا کرده بود به پیشنهاد «داور» عصای مرصعی از سوی رضاشاه به او هدیه شد. مرگ او در سال ۱۳۲۴ اتفاق افتاد.

← حاج سیدنصرالله تقوی

(سادات لخوی) نیز چهره‌های نامدار و سال‌ها رئیس دیوان کشور و یا دادستان کل کشور بود. وی فرزند سیدرضا لخوی لواسانی بود و در سال ۱۲۴۱ شمسی در **تهران** بدنیا آمد و در پانزده سالگی در بسیاری از علوم متبحر بود. وی برای ادامه تحصیل به **لبنان** و از آنجا به «**سالمه**» و «**نجف**» مهاجرت کرد و در فقه و اصول و ادبیات و **عرفان** و غیر اینها به اجتهاد رسید. از جمله اساتید او شخصیت‌های معروفی چون **حاج میرزا حسن آشتیانی**، **میرزا ابوالحسن جلوه** و **رئیس‌المحدثین** و **حاج میرزا احسن نوری** بودند. وی پس از **عتبت** برای تحصیل حقوق به اروپا رفت و پس به ایران بازگشت و از همان وقت در دیوان تمیز مشغول انجام وظیفه شد. وی از اولین اساتید مدرسه عالی حقوق بود. در دوره‌های نخستین به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب شد ولی به همان شغل قضایی در دیوان تمیز بازگشت، وی همچنین کتابخانه ملی را با کمک ملک المتکلمین و میرزا محمد علی خان نصره السلطان در خیابان ناصری (ناصر خسرو فعلی) تاسیس کرد و کتابخانه خود را به آن هدیه نمود. وی همچنین عضو ثابت فرهنگستان ایران و عضو انجمن تشکیل دانشگاه بود. او در سال ۱۳۲۲ رئیس دانشکده معقول و منقول شد و در سال ۱۳۲۶ در تهران درگذشت. حاج سید نصرالله تقوی گذشته از قانون مدنی در تدوین بسیاری از قوانین دیگر از جمله قانون آیین دادرسی مدنی سال ۱۳۱۸ و قانون تشکیلات دانشگاهی نقش داشت.

← تألیفات

از تألیف‌های اوست: یک - هنجار در معانی و بیان فارسی، دو - تصحیح دیوان ناصر خسرو، سه - تصحیح زادالمسافرین ناصر خسرو، چهار - تصحیح اوصاف الاشراف خواجه نصیر، پنج - محاسن برقی (کتب معتبر اخبار شیعه)، شش - اشباه و نظایر، هفت - تصحیح دیوان حاج میرزا کلانتر تهرانی، هشت - ترجمه و تصحیح رساله شناخت **شیخ شهاب الدین سیورودی**، نه - تصحیح رساله الوجود **میر سیدشرف جر جانی**، ده - ترجمه و تصحیح رساله جاودان نامه افضل الدین کاشانی، یازده - ترجمه و تصحیح تازیانه سلوک (نامه **امام محمد غزالی** به **عین القضاة همدانی**).

← نقطه تاریک زندگی تقوی

تنها نقطه تاریک زندگی حاج سیدنصرالله تقوی عضویت در هیات مدیره یا شورای انقلاب مشروطه دوم بود که دادگاه انقلابی مشروطه را تعیین و این دادگاه حکم اعدام **شیخ فضل الله نوری** را صادر کرد.

(«هیات مدیره» متشکل از دوازده نفر عضو به شرح زیر بود: محمد ولی خان سپهدار اعظم، حاج علیقلخان سردار اسعد بختیاری، مرتضی قلیخان صنایع الدوله، **سیدحسن تقوی زاده**، میرزا حسن خان وثوق الدوله، ابراهیم حکیم الملک، صلیح مستشار الدوله، عبدالحسین سردار محبی، میرزا سلیمان خان میکده، حاجی سیدنصرالله تقوی، حسینقلخان نواب، و میرزا محمد علیخان تربیت. و دادگاه انقلاب مشروطه مرکب از ده نفر به شرح زیر بود: **شیخ ابراهیم زنجانی** فراماسیونر معروف و نماینده **سیدعبدالله بهبهانی**، میرزا محمد مدیر روزنامه نجات، جعفر قلیخان بختیاری (سردار بهادر)، حاجی سیدمحمد امام جمعه معروف به امامزاده، نصرالله خان خلعتبری اعتلاء الملک، جعفر قلیخان استانبولی، عبدالحسین خان شیبانی وحید الملک، عبدالحمید خان یمین نظام سردار مقتدر کاشی، میرزا علی محمد خان مجاهد (برادر میرزا محمد علیخان تربیت) و احمدعلی خان مجاهد عمید السلطان (برادر سردار محبی))

← شیخ محمد رضا ایروانی

پدر او در سال ۱۲۹۵ قمری از **تبریز** به «**ایروان**» که در آن روزگار بخشی از ایران بود مهاجرت کرد. او در سال ۱۲۵۵ یا ۱۲۵۷ شمسی در ایروان به دنیا آمد. تحصیلات مقدماتی را نزد پدر انجام داد و در ۱۲ سالگی به تبریز و سپس به **عتبت** عالیت رفت و حدود ۲۴ سال نیز در **عتبت** به تحصیل اشتغال داشت و به درجه اجتهاد رسید و در آن حوزه به شهرت و اعتبار رسید.

وی در سال ۱۲۹۸ شمسی به ایران بازگشت و در سال ۱۲۹۹ رییس کل اوقاف شد و در سال ۱۳۰۰ به همراه **شیخ محمدحسن یزدی** به قضاوت در محاکم شرع پرداخت. وی در اردیبهشت سال ۱۳۰۶ به دانشگاه تبریز پیوست و رسماً حاکم شرع شد و همزمان به عنوان مستشار دیوان عالی نیز انجام وظیفه می‌کرد و پس از آن رییس شعبه سوم دیوان تمیز شد و تا سال ۱۳۱۹ که سال وفات او در سن ۶۴ سالگی بود در همین منصب انجام وظیفه می‌کرد. وی مرجع دینی بود و در **مدرسه مروی** نیز تدریس می‌کرد.

وی (معروف به عالم) در سال ۱۲۵۰ یا ۱۲۵۱ شمسی در فیروزکوه به دنیا آمد. خانواده او از علمای دین بودند. وی تحصیلات مقدماتی خود را نزد پدر آغاز کرد و آن را در حوزه‌های علمیه تهران و **اصفهان** تحصیلات خود را ادامه داد. در اصفهان استاد بزرگ او مرحوم **سیدمحمدباقر درچه‌ای** بود. «شیخ علی بابا» با مرحوم **آیت‌الله بروجردی** همدرس بود و با آنکه مرحوم بروجردی خود حافظه قوی داشت مع ذلک در بسیاری موارد از حافظه شیخ علی بابا کمک می‌گرفت.

وی پس از اخذ اجتهاد از اساتید حوزه اصفهان از جمله مرحوم درچه‌ای به نجف رفت و به تحصیل پرداخت و از علما و مراجع عتبات مجازات متعدد دریافت کرد و سپس به ایران بازگشت و در مدرسه‌های سپهسالار و مروی به تدریس پرداخت. وی ابتدا به دانشجویی رفت و سپس استعفاء کرد و در مدرسه عالی حقوق و معقول و منقول به تدریس پرداخت. وی در کمیسیون تدوین قانون مدنی عضویت داشت. «فیروزکوهی» مردی مهربان و دانشمند بود و حافظه‌های بسیار قوی داشت و بر **فقه** و **اصول** و **قواعد فقه** تسلط بسیار داشت و کتابی نیز در اصول و قواعد فقه نوشته که به چلپ رسیده است. وی تالیفات دیگری هم داشت و سرانجام در سال ۱۳۲۷ شمسی در تهران درگذشت و در **کربلا** به خاک سپرده شد.

← سیدکاتم عصار تهرانی

وی داماد «شیخ علی بابا فیروزکوهی» و استاد مسلم **فلسفه**، فقه و ادبیات عرب بود. زبان فرانسه را در **دارالفنون** نزد بهترین اساتید فرا گرفت و با ریاضیت و فیزیک آشنا شد. مدتی را نیز در دانشگاه «سوربن» فرانسه گذراند و با فلسفه جدید آشنایی پیدا کرد. وی یکی از روحانیون برجسته و استاد حوزه و دانشگاه بود و بسیاری از اساتید نام آور فعلی مثل: دکتر **سیدمحمدرضا جلالی نائینی**، دکتر **مهدی محقق**، **یدیع الزمان فروزانفر**، دکتر **سیدحسین نصر** شاگرد او بودند. از جمله اساتید او در نجف اشرف، مرحومان **شریعت اصفهانی**، **میرزا محمدتقی شیرازی**، **آقا ضیاء عراقی** و **سیدمحمدکاتم یزدی** بودند و از ایشان اجازه اجتهاد مطلق داشت. وی تالیفاتی مثل «وحدت وجود»، «رساله بده»، «اجابه الدعاء فی مساله البده»، «علم الحديث»، «تفسیر قرآن کریم»، «شزراتی در جبر و اختیار»، از خود بر جای گذاشت. تولد او در سال ۱۲۶۴ شمسی در تهران بود و وقت او در دی ماه سال ۱۳۵۳ شمسی اتفاق افتاد.

← سیدمحسن صدر

صدرالاشراف نیز از تدوین‌کنندگان قانون مدنی بود. وی فرزند میرزا حسین و در سال ۱۲۴۷ شمسی (۱۲۸۹ قمری) به دنیا آمد. خانواده او همه اهل علم بودند و خود او نیز مجتهد بود. از ابتدا یعنی از سال ۱۲۸۴ شمسی به عدلیه پیوست و در سال ۱۲۸۸ شمسی رییس محکمه استیناف **خراسان** شد و در سال ۱۲۸۹ شمسی مستشار دیوان عالی تمیز شد و در سال ۱۲۹۹ رییس شعبه دیوان تمیز شد و در تشکیلات جدید دادگستری نیز در ریاست شعبه دیوان کشور ابقاء گردید. او در سال ۱۳۰۷ شمسی رییس دادگاه انتظامی قضات شد و در سال ۱۳۰۹ مجدداً به ریاست شعبه دیوان کشور منصوب گشت. وی دوبار یکی در سال ۱۳۱۲ و دیگری در سال ۱۳۱۵ وزیر دادگستری شد و سرانجام در سال ۱۳۲۲ از دادگستری بازنشسته شد و سناتور و رییس مجلس سنا گشت و در همین سمت در سال ۱۳۴۱ شمسی درگذشت.

وی از پیشکوتان عدلیه نوین و از افراد موثر هیئت تدوین قانون مدنی و متانت و شخصیت او معروف بود. وی از دوستان مرحوم آیت‌الله بروجردی مرجع معروف تقلید بود و از مرحوم بروجردی نقل شده (ناقل جنب آقای دکتر محمدرضا احمدی طباطبایی نوه دختری مرحوم آیت‌الله بروجردی) که فرموده: «شخصیت جزء ذات صدرالاشراف است.» معمولاً مرحوم بروجردی پیغام‌هایی را که می‌خواست برای شاه بفرستد توسط صدرالاشراف می‌فرستاد.

← سیدمصطفی عدل

وی (متولد سال ۱۲۵۸ در انجک تبریز) تنها عضو غیر روحانی هیئت تدوین قانون مدنی بود ولی او نیز ریشه و پایگاه روحانی داشت. وی فرزند «میرزا ابراهیم رکن‌العداله» و نوه دختری «**میرزا احمد مجتهد**» بود. اغلب افراد خانواده او مشاغل مهم قضایی داشتند. پدرش رییس دیوانخانه عدلیه خراسان شد. دایی او «محسن خان مشیرالدوله» وزیر عدلیه **ناصرالدین شاه** بود. جد او «حاج سیدحسین شاه» و جد مادری او «حاج میرزا مجتهد» و دایی دیگر او «میرزا جوان» از علمای بزرگ **آذربایجان** و هر دو از مخالفان قرارداد رژی بودند. وی که از تبار بزرگان بود تحصیلات ابتدایی را در **تبریز** شروع کرد و برای ادامه تحصیلات متوسطه به قاهره رفت و زبان‌های عرب، فرانسه، ایتالیایی و روسی را به خوبی فراگرفت و سپس به پاریس رفت و از دانشکده حقوق این شهر فارغ التحصیل حقوق شد. در سال ۱۲۸۲ شمسی به وزارت خارجه و در سال ۱۲۸۶ به «عدلیه» رفت و مدت بیست سال مشاغل حساس داشت.

در سال ۱۳۰۲ مستشار دیوان تمیز و سپس رییس دایره تنقیح قوانین شد و در همین مسئولیت با هیئت تدوین قانون مدنی همکاری کرد و ترجمه قانون مدنی فرانسه برای اعضاء کمیسیون توسط او صورت می‌گرفت و در تدوین قانون جزای عمومی و قانون تجارت نیز نقش مهمی داشت. او در سال ۱۳۱۴ مجدداً به وزارت خارجه رفت و وزیر مختار ایران در ژنو و سپس نماینده رسمی ایران در جامعه مال شد. در سال ۱۳۱۶ کفیل وزارت خارجه و در سال ۱۳۱۷ وزیر مختار ایران در رم و در سال ۱۳۲۰ رییس دانشکده حقوق دانشگاه تهران و سپس در کابینه فروغی وزیر فرهنگ و در کابینه‌های بعدی وزیر دادگستری و وزیر مشاور بود. او همچنین رییس هیئت نمایندگی ایران در کنفرانس‌های سانفرانسیسکو و نیویورک بود و منشور ملل متحد را به نمایندگی از طرف ایران امضاء کرد. چون پدر وی «رکن‌العداله» و عمویش «عدل‌الملک» بود، نام خانوادگی «عدل» را برای خود برگزید و چون در هرکاری موفق و منصور بود به «منصور السلطنه» ملقب شد.

← تألیفات

از تالیفات او کتاب «حقوق اساسی» در سیصد و پنجاه صفحه در سال ۱۲۸۵ شمسی و کتاب «حقوق مدنی» منتشر شده در سالهای ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ شمسی، همچنین کتاب «حقوق تجارت بین‌الملل» و ترجمه جزای عمومی و قانون تجارت ایران به زبان فرانسه را می‌توان نام برد. وی در اواخر عمر می‌خواست تا کتاب «خسرو و شیرین» نظمی را به زبان فرانسه ترجمه کند و مدت هشت سال روی آن کار کرد ولی اجل به او مهلت نداد و در تیر ماه سال ۱۳۲۹ شمسی به بیماری سرطان درگذشت و در آرامگاه خانوادگی عدل در جوار حضرت عبدالعظیم مدفون شد. از هشتمین عضو کمیسیون سال ۱۳۰۶ قانون مدنی یعنی مرحوم «شیخ محمد علی کاشانی» اطلاع جامع و صحیحی در دست اینجانب نیست.

شروع تدوین قانون

اهتمام اصلی در آن مرحله از تدوین قانون مدنی متوجه مباحث مربوط به اسباب تملک و تقسیم اموال و کلیت قراردادهای و مسئولیت‌های قراردادی و خارج از قرارداد بود و همین مباحث برای الغای «**کاپیتولاسیون**» ضروری بود زیرا بخش‌های دیگر که بیشتر مربوط به احوال شخصیه می‌شد بر طبق قواعد حقوق بین‌الملل خصوصی تابع «قوانین شخصی» بود. بنابراین جلد اول قانون مدنی که شامل ۹۵۵ ماده بود به موجب ماده واحده‌ای در تاریخ هجدهم اردیبهشت سال ۱۳۰۷ یعنی یک روز قبل از تاریخی که کاپیتولاسیون رسماً لغاء می‌شد به تصویب رسید.

منبع مهم جلد اول قانون مدنی - مخصوصاً قسمت عقود معین - کتابهای مشهور **فقه امامیه** بود و هیئت تدوین قانون مدنی به کتب‌های مشهور فقهی مثل **شرایع** (تالیف جعفر بن حسن بن یحیی معروف به **محقق حلی** (۶۲۰-۶۷۶ ق)) و **شرح لمعه** (لمعه دمشقیه تالیف محمد بن مکی ملقب به **شهید اول** شهید در ۷۸۶ قمری و شرح آن تالیف زین الدین بن علی ملقب به **شهید ثانی** شهید در سال ۹۶۵ قمری)، **جواهر الکلام** (تالیف مرحوم شیخ محمد اصفهانی ملقب به **صاحب جواهر**)، **مکاسب شیخ انصاری** و شروع آن و نظایر اینها نظر داشتند و همچنین «شرح استاد رستم سلیم بان» بر قانون «مجله الاحکام العدلیه» را که قانون مدنی عثمانی بود مطالعه می‌کردند و از قوانین خارجی مخصوصاً به قانون مدنی فرانسه و قانون مدنی مصر نظر داشتند و این امر را مرحوم سیدمحمد فاطمی در شرح زندگانی خود مورد تصریح قرار داده است.

[۱] محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، گنج دانش، ۱، ۱۲۷۸، ش ۱۰۲۶۳.

وی در شرح زندگانی خود نوشته: «... به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم...»

به این ترتیب مواد مربوط به عقود معین تقریباً به طور کامل از فقه امامیه اقتباس و بیشتر مواد مربوط به «مقدمه» و تقسیم اموال به منقول و غیر منقول و حق انتفاع و حق ارتفاق و قواعد اساسی صحت معامله از قانون مدنی فرانسه اقتباس و با ضوابط فقه امامیه تطبیق داده شد.

[۲] شایگان، سیدعلی، حقوق مدنی ایران، ص ۳۵.

مرحوم دکتر امیر سلیمانی در رساله خود تحت عنوان:

La Formation et les effets des contrats en droit Iranian. Paris. Libraire A. Rousseau

(مخصوصاً در صفحات ۴۲ تا ۵۰ موادی را از قانون مدنی ایران که از قانون مدنی فرانسه اقتباس شده ذکر کرده است.)

کمیسیون دوم

دومین کمیسیونی که برای تدوین دیگر بخش‌های قانون مدنی تشکیل شد در سال ۱۳۱۳ شروع به کار کرد. اعضای این کمیسیون عبارت بودند از:

سید محمد فاطمی، سید نصرالله تقوی، **شیخ محمد بروجردی**، **شیخ اسدالله ممقانی**، **سیدمحمد رضا افجه‌ای**، صدرالاشراف، جواد علمری و دکتر متین دفتری. افراد جدیدی که در این هیئت عضویت داشتند نیز همانند هیئت نخستین بیشتر از فقهای طراز اول و جملگی از صلاحیت لازم برخوردار بودند. از میان ایشان تنها در مورد مرحوم دکتر متین دفتری که غیر روحانی بود و در عین حال در هیئت مذکور نیز نقش مهمی داشت توضیح مختصری می‌دهم:

مرحوم دکتر احمد متین دفتری تحصیلات حقوقی خود را در سوییس به پایان رسانده و در دادگستری‌های **فرانسه**، **آلمان** و سوییس کارآموزی نموده و سپس به ایران بازگشته بود. وی مورد وثوق و اعتماد «داور» وزیر دادگستری (علیه) وقت بود و به همین علت وقتی نامبرده پس از گرفتن درجه دکتری از سوییس به ایران بازگشته بود با آنکه سی و چهار سال بیشتر نداشت از سوی داور به معاونت وزارت دادگستری منصوب شد. (عاقلی ۱۳۶۹، ص ۱۸۶) وی از شخصیت‌های بارز حقوقی بین المللی بود و اینجانب در سال‌های نخستین دهه چهل افتخار شاگردی آن مرحوم را در دانشکده حقوق **دانشگاه تهران** داشتم.

کمیسیون دوم که مامور تدوین جلد‌های دوم و سوم قانون مدنی بود، در کار تدوین خود گذشته از حقوق امامیه از حقوق خارجی به حقوق سوییس نظر داشت و شاید علت این عنایت گذشته از اعتبار قانون مدنی سوییس - حضور مرحوم دکتر متین دفتری در این کمیسیون بود. توجه به حقوق سوییس در تدوین جلد‌های دوم و سوم قانون مدنی (جمعا ۳۸۰ ماده) بالصرحه توسط مرحوم داور وزیر دادگستری وقت در مجلس شورای ملی بیان شد.

[۳] مجموعه مقالات عده‌ای از محققین، کتب ایرانشهر، نشریه کمیسیون ملی یونسکو در ایران، ص ۹۹۲، بی تا.

و منظور داور مواد مربوط به مباحث تابعیت، اقامتگاه، اذله اثبات دعوی، تکالیف زوجین و حقوق خانواده بود که نظم و سامان مواد و مباحث از حقوق سوییس اقتباس و با حقوق اسلامی هماهنگ شده بود.

[۴] بهرامی احمدی، حمید، کلیت عقود و قراردادهای، ص ۱۸، نشر میزان، تهران، ۱۳۸۱.

و به این ترتیب جلد‌های دوم و سوم قانون مدنی که در ۳۸۰ ماده تنظیم شده بودند به طریق عادی از ششم بهمن ماه سال ۱۳۱۳ تا هشتم آبان‌ماه سال ۱۳۱۴ شمسی به تصویب مجلس شورای ملی رسیدند و به این ترتیب قانون مدنی ایران در ۱۳۳۵ (یکهزار و سیصد و پنچ) ماده کامل شد.

جمع‌بندی

قانون مدنی ایران جزو نادر قوانین مدنی کشورهای اسلامی است که مستقیماً بر مبنای حقوق اسلامی استوار شده و تنها قانون مدنی است که در آن قواعد فقه امامیه رعایت گردیده است و تدوین‌کنندگان آن از چنان صلاحیتی برخوردار بودند که به خوبی موفق شدند از مبنای مستحکم فقه امامیه در قالب نوین و منطبق با اسلوب پیشرفته تدوین قوانین بهره گیرند و از حقوق پیشرفته فرانسه و دیگر کشورهای اروپایی نیز استفاده کنند و در این تلفیق به شکل قابل تحسینی موفق باشند. (گفته می‌شود که متن قانون مدنی به نظر و تایید مرحوم حاج **شیخ عبدالکریم حائری**، آیت‌الله موسس و مرجع تقلید وقت نیز رسیده است.)

از سال ۱۳۰۷ شمسی تا کنون نزدیک ۸۰ سال می‌گذرد و قانون مدنی ایران تاکنون به عنوان یک سند ملی و افتخار آمیز فرهنگ اسلامی ایران و قابل ارائه در محافل حقوقی معرفی شده است. دیوان کشور ایران نیز - مخصوصاً تا پایان دهه بیست و تا حدی تا دهه چهل - که بازماندگان قاضیان دانشمند در تشکیلات آن اکثریت ملموسی داشتند توانست با تفسیرهای مناسب خود رویه قضایی قابل اعتمادی ارائه کنند. بنابراین حفظ و حرمت از حرمت و تمامیت این سند با ارزش ملی و اسلامی از تجاوز مدعیان اصلاح‌گری وظیفه همه حقوقدانان متعهد و آگاه و فرهیخته است.

قبل از انقلاب اسلامی بر مبنای سیاست‌هایی که حکومت وقت تعقیب می‌کرد گروهی قانون مدنی را در بخش مربوط به حقوق خانواده و مسئولیت مدنی غیر کافی تشخیص می‌دادند لذا در صدد رفع آن برآمدند. تصویب قانون مسئولیت مدنی در سال ۱۳۳۹ و قانون حمایت خانواده در سال ۱۳۵۲ نتیجه این قانونگذاری‌های کم توفیق بود. قانون حمایت خانواده تغییرات اساسی کرد؛ قانون مسئولیت مدنی نیز بهم ریختگی‌های زیادی در نظام حقوقی ایران به وجود آورد، ولی هرچه بود این قوانین در خارج از محدوده قانون مدنی به تصویب رسیدند و نظم منطقی و تمامیت آنرا خدشه‌دار نکردند. ولی بعد از **انقلاب اسلامی** و تصویب اصل چهارم قانون اساسی که فکر تطبیق قوانین ایران با مقررات اسلامی قوت گرفت، قانون مدنی هم مورد بازبینی واقع شد. در همین راستا مستند به مغایرت برخی از اصول آن با فقه اسلامی، چندین ماده از آن تغییر یافت و یا حذف شد ولی چنین به نظر می‌رسد که تغییرات بر مبنای صحیحی نبوده‌اند. چرا که در مقام عمل بنظر اینجانب مواد پیشین از مبنای دینی لازم و کارآمدی برخوردار بوده‌اند.

فهرست منابع

(۱) حمید بهرامی احمدی، کلیت عقود و قراردادهای، نشر میزان، تهران، ۱۳۸۱؛

(۲) محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، گنج دانش، ۱، ۱۲۷۸؛

(۳) سیدعلی شایگان، حقوق مدنی ایران، بی جا، بی نا، ۱۳۳۱؛

(۴) باقر عاقلی، داور و علیه، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹؛

(۵) باقر عاقلی، روز شمار تاریخ ایران، نشر گفتار، ۱۳۶۹؛

(۶) مجموعه مقالات عده‌ای از محققین، کتب ایرانشهر، نشریه کمیسیون ملی یونسکو در ایران، بی تا.

۱. [↑](#) عاقلی، باقر، داور و عدلیه، ص ۲۳، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹.
۲. [↑](#) محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، گنج دانش، چ ۱، ۱۲۷۸، ش ۱۰۲۶۳.
۳. [↑](#) شایگان، سیدعلی، حقوق مدنی ایران، ص ۳۵.
۴. [↑](#) مجموعه مقالات عده‌ای از محققین، کتب ایرانشهر، نشریه کمیسیون ملی یونسکو در ایران، ص ۹۹۲، بی تا.
۵. [↑](#) بهرامی احمدی، حمید، کلیت عقود و قراردادهای، ص ۱۸، نشر میزان، تهران، ۱۳۸۱.

منبع

[قانون مدنی پایگاه اطلاع رسانی حقوقی و امور مجلس.](#)